

**Kozmács
Értelmező
Szótár**

Kozmács

Értelmező

Szótár

Írások a hatvan esztendőös Kozmács István tiszteletére

Szerkesztette:

Bíró Bernadett

Sipőcz Katalin

Szeverényi Sándor

Szuncova Ekatyerina

Technikai szerkesztő:

Szeverényi Sándor

A kötetben önállóan, nem szócikkekben szereplő fényképeket az SzTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének archívumából válogattuk.

Szegedi Tudományegyetem

Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

Szeged, 2014

ISBN 978-963-306-331-6

családfamodell

(Fejes László)

Miután legalább másfél évszázadig a családfamodell megkérdőjelezhetetlen volt a történeti nyelvészetben, az utóbbi évtizedekben egyre több támadás érte. Ha ma családfáról beszélünk, nem elég elmondani modellünk legalapvetőbb jellemzőit, hanem tisztáznunk kell a szóba jöhető kétségeket is.

Kezdetben csupán a szakmán kívüliek részéről jöttek támadások: ők csupán a finnugor családfát akarták kivágni, arra hivatkozva, hogy a magyar nyelvtörténetre nem alkalmazhatóak az indoeurópai nyelvekre kifejlesztett módszerek. Aztán a szakmán belül történtek kísérletek arra, hogy a finnugor rokonságot megőrizve vágjuk ki a családfát – megfelelően arról, hogy a leírt folyamatok köszönő viszonyban sincsenek azzal, amit nyelvrokonságnak szoktunk nevezni (Pusztay 2011, kritikáját l. Fejes 2012a-b). Emellett a nyelvtudományon belül, de a finnugrisztikán (sőt a történeti nyelvtudományon) kívül a családfamodell teljes érvényességét is megkérdőjelezték (Szilágyi N. 1999, Fehér 2011, 2012). Míg Pusztay konkrét problémák (az uráli nyelvek között fennálló viszonyok) újrendezésével különösebb elméleti megfontolások nélkül kísérletezik, és Szilágyi N. elméleti és gyakorlati problémákat együttesen vizsgál, addig Fehér pusztán elméleti

alapon közelít a kérdéshez, anélkül, hogy két terjedelmes cikkében akár egyetlen konkrét elemzési problémát felvetne.

Mindez szükségessé teszi, hogy a finnugrisztikán, illetve általában a történeti nyelvészetben belül is feltegyük a kérdést: mennyiben jogosak, megalapozottak ezek a kritikák? Ha nem is fogadjuk el őket, mi vezethetett azokhoz a félreértésekhez, melyek ezeket a kritikákat kiváltották?

A modellezés természete

Mielőtt konkrét modellünket megvizsgálánk, érdemes elgondolkodni arról, hogy mi a modellalkotás, mik a céljai és korlátai. A modellezés célja, hogy a valóság összetett viszonyait áttekinthetővé téve, egyszerűsítve ábrázolja. Ebből következik, hogy minden modell szándékosan ignorálja a valóság bizonyos részleteit, hogy más részleteket pontosabban, látványosabban és nem utolsósorban takarékosabban ábrázoljon. Egy modell általában könnyen „tökéletesíthető” az által, hogy egyre több részletet viszünk bele, pontosítjuk, ám annál nehezebben kezelhetővé válik. A modellt gyakorlatilag a végtelenségig finomíthatjuk – pontosabban egészen addig, amíg egészen pontos nem lesz: ám a minden részletében pontos modell már nem modell, hanem a valóság pontos mása.

Egy vasútmodellező terepasztalán nem tudjuk modellezni, hogy egy mozdony hány kocsit és milyen

sebességgel képes elhúzni, hogyan gyorsul vagy fékez, mennyit fogyaszt, milyen mennyiségű szennyező anyagot bocsát ki. Ellenben egy ilyen terepasztal is alkalmas lehet arra, hogy szimuláljuk rajta egy pályaudvar forgalmát vagy a kocsirendezés folyamatát, vagy akár egyszerűen a látványt.

Egy modellen számon kérni azt, hogy nem ábrázolja, amit nem célja ábrázolni, nem csupán értelmetlen, de etikailag is megkérdőjelezhető. Egy modell pontosítását pedig akkor érdemes elvégezni, ha ezzel nem sérül jelentősen a használhatósága, áttekinthetősége.

A családfamodell célja

A családfamodell a nyelvek rokonsági viszonyait ábrázolja. A családfamodell arra a megfigyelésre épül, hogy a nyelvek generációról generációra változnak – mivel azonban a változások a beszélők különböző csoportjaiban különböző irányúak lehetnek, változatok alakulnak ki, melyek egymástól egyre távolodva önálló nyelvekké fejlődnek. A folyamat újra és újra lezajlik, tehát a megszülető lánynyelvek maguk is alapnyelvként osztódnak tovább. A családfamodell alkalmazói számára is világos, hogy egy-egy nyelv sosem teljesen egységes (azaz vannak változatai, nyelvjárási), tehát az osztódó alapnyelvek sem lehetnek azok, illetve az is, hogy egyértelműen nem mondható meg, mikortól beszélhetünk egy nyelv helyett több nyelvről.

Világos az is, hogy a nyelvek változását nem egymástól való elválásuk jelzi: a nyelvek folyamatosan változnak, függetlenül attól, hogy a különböző irányú változások hatására különböző nyelvekké fejlődnek-e, vagy sem. A családfa egy-egy ága évszázadokon, évezredekken át húzódhat anélkül, hogy elágazna – ez természetesen nem jelenti azt, ez idő alatt a nyelv nem változott. Mi több, a két időpont között a nyelv gyökeresen megváltozhat: a magyar nyelv az ősmagyar kor alatt hatalmas változásokon ment keresztül. (Az, hogy a családfán nem tüntetünk fel elágazást, azt sem jelenti feltétlenül, hogy az adott időben ne vált(ak) volna ki újabb ág(ak): csupán azt, hogy ilyen(ek)ről nincs tudomásunk.)

Egyértelmű az is, hogy a nyelvek változásának irányát befolyásolhatják más (nem rokon és rokon) nyelvek is: a külső hatás hathat az osztódás irányába (amennyiben a nyelv egyes változatait különbözőképpen éri), de nem feltétlenül hat – viszont hathat az egységesülés irányában is, késleltetve a változatok önálló nyelvvé válását (amennyiben a változatokra egyformán hat). Ezen kívül az sem vitatható, hogy a nyelvek akkor is változnak, ha semmilyen külső hatás nem éri őket (ami persze inkább csak elméleti lehetőség) – és e változások éppúgy lehetnek szét-, mint összetartóak. Mindez elég ok arra, hogy a családfán, melynek célja a rokon nyelvek közötti viszonyok ábrázolása, a külső hatásokat ne jelenítsük meg.

A családfának nem célja az sem, hogy ábrázolja, milyen vonások választják el egymástól a nyelveket. Ez már csak azért is lehetetlen, mert e vonások száma igen magas. Természetesen megtehetjük, hogy bizonyos relevánsnak ítélt vonásokat kiválasztunk – ám ha a családfán ezeket lenne mód is feltüntetni, mindenképpen torzítaná a képet, hiszen a nyelveket számos más vonás is elválasztja. (Persze az egyes ágak meghatározásánál is döntést hozunk: kiválasztunk bizonyos vonásokat, melyekben szerintünk az egyes ágak a legrégebben különböznek, és ezek alapján határozzuk meg a szétválás sorrendjét. Attól függően, hogy mely vonásokat választjuk ki, más-más elrendezésű családfát kaphatunk. Az egyes vonások ebben az értelemben tehát fel vannak tüntetve a családfán, még ha közvetlenül nem is olvashatóak le. Elvben azonban semmi akadály, hogy akár pl. az elválás idejét, ezt is feltüntessük.)

Elmélet

Különbséget kell tennünk a nyelvek kialakulását leíró elmélet és az ezt bemutató ábrázolás között. Fehér (2011, 107) például családfamodellről beszél, de leginkább azt az axiómát látszik megkérdőjelezni, hogy „az egyes közösségi nyelvek mindig egyetlen előzményre vezethetők vissza”. Márpedig ez nem a családfamodell (az ábrázolás), hanem a mögötte álló elméleti keret megkérdőjelezése. Ráadásul Fehér úgy véli, hogy „az egyszülős származtatás az indoeurópai

nyelvészet révén elterjedt családfa-koncepció szükségszerű (a priori) metodológai következménye” (2011, 108), sőt odáig megy, hogy szembeállítsa „az összehasonlító iskola tanaira hagyatkozva” készült munkákat „a nyelvek empirikus tanulmányozására támaszkodva” készült kutatásokkal (Fehér 2012, 77). Szó sincs azonban a prioriságról: a családfamodell éppen azon az empirikus megfigyelésen alapul, hogy az újlatin nyelvek jól követhetően a latinból fejlődtek ki. Hasonló szétfejlődés jól dokumentált például a szláv, illetve a germán nyelvek körében is, és úgy tűnt, különösebb problémák nélkül ráhúzható azon nyelvekre, melyeket végül az indoeurópai nyelvcsaládba, annak különböző ágaiba soroltak. Mi több, jól működött a finnugor, a török, az afroázsiai és még számos nyelvcsalád esetében. Igaz, bizonyos afrikai, amerikai, ausztráliai nyelvek nyelvcsaládba sorolása sokkal nagyobb problémát jelentett, de sokáig úgy tűnt, hogy ez kizárólag a dokumentáltsági hiányosságoknak köszönhető. (Ma is feltételezhetjük, hogy legalábbis ez is szerepet játszik a máig tartó bizonytalanságokban.) Fehér „merész elképzelésekről” beszél, amikor megemlíti (2011, 111), hogy a kreolokat és pidzsineket is megkísérelték családfába szedni, holott ezt a kísérletet a kutatások akkori szintjén mondhatni kötelező volt elvégezni. Valójában tehát a „schleicheri tételek” empirikus tapasztalatokat tükröztek, más kérdés, hogy később voltak olyan

tapasztalatok is, melyek nyomán ezek hatókörét módosítani kellett.

Az azóta elvégzett kutatások alapján tudjuk, hogy nem minden nyelv sorolható egyértelműen nyelvcsaládba. A kreol és a pidzsin nyelveket általában egy „rendes” nyelvhez kötik, de nem helyezik el a nyelvcsaládokban. Ez különösen azért problémás, mert a pidzsinnek és kreolok gyakran kontinuumot alkotnak a nyelv standard formájával. A nyelvcsaládból mégis indokoltan maradnak ki ezek a változatok, hiszen az új generáció nyelve nem úgy születik meg, hogy a korábbi generációktól örökölt nyelvet módosítják, hanem teljesen új nyelvet építenek fel.

A kevert nyelvek szintén nem sorolhatóak családfába. Ezek különleges helyzetben jönnek létre: a nyelváltás folyamata egyes közösségekben megakadhat, és a kódváltás grammatikalizálódhat. Elvben ezek a nyelvek besorolhatóak lennének két nyelvcsaládba is (amennyiben a keveredő nyelvek nem egy nyelvcsaládba tartoznak), de ez nem szokás. (Lejebb kitérünk arra, hogy miért nem.)

Megint más a helyzet a Dixon (1997) által bemutatott egyensúlyi helyzetben, amikor a nyelvek folyamatosan hatnak egymásra, és nem „osztódással szaporodnak”. Ezt a helyzetet az évszázadokon, évezredekken át fennálló többnyelvűség jellemzi. Ha a nyelvek között

eredetileg voltak is rokoni viszonyok, az ezek feltárását lehetővé tevő jellemzők idővel elkopnak.

Ha el is kell ismernünk, hogy a nyelvek nem mindig rendezhetőek nyelvcsaládokba, családfákba, ez még közel sem jelenti azt, hogy el kellene vetnünk a családfamodellt, amely számos esetben jól használható. A pidzsin, kevert vagy equilibriumban született nyelvek is további nyelvekre oszolhatnak, és így új nyelvcsalád jöhetne létre. Ilyen esetről azonban nincs tudomásunk – ami persze nem jelenti, hogy ne lenne lehetséges, hogy valamelyik nyelvcsalád végső alapnyelve ilyen lenne. Sőt, ha Dixon elképzelését visszavetítjük az emberiség történetének korai szakaszára, és elfogadjuk, hogy valaha a nyelvek közötti egyensúlyi helyzet volt a tipikus, akkor törvényszerűen következik, hogy valahol a mai nyelvek ősei között equilibriumban született nyelveknek kellett lenniük. Az azonban egyáltalán nem biztos, hogy a ma felállított családfák alapnyelvei voltak ilyenek, és nem csupán a jóval korábbi nyelvállapotok.

Fehér nem csupán azt kérdőjelezi meg, hogy minden nyelv egyetlen előzményre megy vissza, hanem azt is, hogy van-e egyáltalán nyelv, mely egyetlen előzményre vezethető vissza. Ennek érzékeltetésére Szilágyi N.-től (1999, 356) idéz (2011, 111–112): „nemcsak attól beszélünk mi magyarul, hogy a kezét finnugor eredetű szóval *kéz*-nek mondjuk, a követ meg *kő*-nek, hanem

attól is, hogy a búzát régi török eredetű szóval *búzá*-nak hívjuk, a bojtorjánt *bojtorján*-nak, a galambot szláv eredetű szóval *galamb*-nak, a baktert meg német eredetű szóval *bakter*-nek”. A finnugrisztikával (illetve általában az összehasonlító történeti nyelvtudománnyal) kapcsolatban azonban ennek hangsúlyozása teljesen érthetetlen, hiszen ezt e tudományágak képviselői sosem tagadták. Mi több, ha megnézzük a tekintélyes finnugristák életművét, szinte mindegyikük foglalkozott valamelyik finnugor nyelv jövevényszavaival, sokan monográfiát is szántak egy-egy finnugor nyelv valamely jövevényszórétegének. Rédei Károly külön tanulmányt szentelt az uráli–finnugor alapnyelvben található indoeurópai jövevényszavaknak. Sőt maga Budenz *Erdei- és hegyi-cseremisx szótárának* készítése közben döbbenhetett rá arra, hogy el lehet (és kell) különíteni az alapnyelvből származó elemeket a jövevényszavaktól, nem kicsinyítve utóbbiak jelentőségét a nyelv szinkron állapotában. Ez vezethetett ahhoz a felismeréséhez is, hogy a magyar is finnugor nyelv, melyet erős török hatás ért (Lakó 1980, 37–42.). Az a vád, hogy a finnugristák a török hatás jelentőségét kicsinyíteni próbálnák, azért is érthetetlen, mert ha a török hatás jelentéktelen lenne, mivel magyaroznánk, hogy az ugor–török háborúra egyáltalán sor kerülhetett? (Bár ez a vád több helyen is felbukkan, eddig egyetlen olyan szöveghellyel sem találkoztam, mely konkrétan utalna valamelyik finnugrisztikai vagy magyar nyelvtörténeti munkára, mely valóban

kicsinyíteni próbálná a török hatás mértékét.) Mindezek ellenére Fehér kijelenti: „[...] a Hunfalvy Pál és Budenz József révén kibontakozó új iskola az összevethetőséget abszolutizálta [? – FL], és a vizsgálódást eleve egyetlen szál elemzésére szűkítette”. Ez a kijelentés legfeljebb a finnugrisztika szorosabban vett összehasonlító történeti kutatásaira igaz, de ezeknek éppen az a céljuk, hogy az alapnyelvből származó elemeket kimutassák, felderítsék. Ezekkel a kutatásokkal szemben azt a vádat felhozni, hogy túl nagy jelentőséget tulajdonítanak az alapnyelvből származó vonásoknak, pontosan olyan, mintha az ornitológusoknak rónánk fel azt, hogy túl nagy jelentőséget tulajdonítanak a madaraknak. A szélesebb értelemben vett finnugrisztikára, a finnugor nyelvek kutatásának egészére nézve viszont ez a vád teljességgel igaztalan.

Fehér más meglepő dolgokat is ír: „Az etimológiákat továbbra is az alapszavak és a másodlagosnak vélt átvételek kategorikus elhatárolása jellemzi (ehhez vö. például jelentős történeti szótáraink gyakorlatát; MSzFgrE., ill. TESz.)” (2011, 112). Ez a rövid idézet is számos kérdést felvet. Milyen értelemben beszél itt Fehér „alapszavakról”? Kétségtelen, hogy az alapszókinsnek nagy jelentőséget szoktak tulajdonítani a nyelvrokonság megállapításánál (erre még visszatérünk), de nem igaz sem az, hogy minden ősi (alapnyelvi) eredetű szó az alapszókinsbe tartozik, sem

az, hogy az alapszókinsbe kizárólag ilyen szavak tartoznak. Úgy tűnik, Fehér összemossa a két kategóriát, és az alapnyelvi eredetű szavakat nevezi alapszavaknak. Vajon milyen értelemben véljük másodlagosnak a jövevényszavakat? Természetesen abban az értelemben, hogy ezek időben későbbiek – de vajon ilyen értelemben vett másodlagosságuk vitatható-e? (Nem is szólva arról, hogy egy átlagos mai magyar nyelvű szövegben a finnugor tövek száma ma is túlnyomó túlsúlyban van, a jövevényszavak tehát ebből a szempontból is csak másodlagosnak tekinthetők.) Vajon hogyan lehetne ezeket a szókinsrétegeket nem kategorikusan elhatárolni? Hogyan ne határolná el ezeket a MszFrgE (bevett rövidítéssel: MSzFE!), ha már a címe is *A magyar szókészlet finnugor elemei*? (Azt pedig megint nem állíthatjuk, hogy kizárólag ennek a rétegnek lenne szótárszerű feldolgozása, gondoljunk pl. Kniezsa *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* című munkájára.) És vajon miként különíti el „kategorikusan” az alapnyelvi és a jövevényréteget a TESz., mely szócikkenként tárgyalja a szavak eredetét?

Fehér ezután Szilágyi N.-re hivatkozik, aki a következőket írja: „A magyar nyelvtörténet rendszerint azzal kezdődik, hogy »A magyar nyelv finnugor (vagy uráli) alapjai«. Szó esik itt szókészletről, nyelvtani rendszerről, ragokról, képzőkről, mindenről, ami egyáltalán szóba jöhet. A nem finnugor eredetű elemekkel való foglalkozás számára pedig eleve a *szókészlet-történet* van

alkalmas helyként kijelölve. Itt esik szó aztán honfoglalás előtti török, szláv, latin, német és más jövevényszavainkról. Akik ezt a beosztást kitalálták, nyilván azzal a meggyőződéssel tették, hogy más nyelvek beszélőitől egyebet, mint szavakat nem tanulhattunk el.” (1999, 360) Egyáltalán nem világos, Szilágyi N. miféle magyar nyelvtörténetekről beszél itt. Írásának megjelenésekor már több mint három évtizede a Bárczi–Benkő–Berrár szerzőtriász által írt *A magyar nyelv története* volt az általános használatban levő egyetemi nyelvtörténeti tankönyv (legalábbis Magyarországon biztosan). Ennek felépítése még csak nem is hasonlít a Szilágyi N. által felvázolthoz. Ez a nyelvtani fejezetekben egyáltalán nem emeli ki (pl. alfejezet-szinten) az egyes jelenségek eredetét, a szókincsről szóló fejezetben pedig éppúgy tárgyalja az alapnyelvi szókinccset, mint a jövevényréteget – utóbbiaknak mintegy két és félszer nagyobb terjedelmet szánva. Bárczi Géza nagyközönségnek szánt *A magyar nyelv életrajza* című műve pedig korszakonként tárgyalja a magyar nyelv történetét, minden fejezetben külön számba véve a jövevényszavakat: az alapszókinccsre mindössze öt oldalt szán, miközben a jövevényszavak közül az ómagyar kor szláv jövevényszavait ugyanekkora terjedelemben tárgyalja – a jövevényszavakra fordított terjedelem ennek többszöröse. A rokon nyelvi alakotani egyezésekre másfél oldalon tér ki – ennyit azonban szán az újmagyar kori németes szerkezetekre is. De az ómagyar fejezetben szól a nyelvemlékek

mondattanára gyakorolt latin hatásról is. Lehetséges, hogy vannak magyar nyelvtörténetek, melyekkel kapcsolatban Szilágyi N. megjegyzése megállja a helyét, de a legjelentősebbekre az általa leírtak nem igazak.

Fehér (2011, 112) odáig megy, hogy azt állítja, hogy az összehasonlító iskola képviselői a nyelvtant veszik figyelembe: „Az összehasonlító iskola képviselői arra hivatkozva, hogy a szókincs elegyíthető, a grammatika viszont genetikusan jórészt egynemű, a különféle történeti sajtáságcsoportok közül a klasszikus családokba besorolt nyelvek esetében eredetinek kizárólag egyet ismernek el [...] A nyelvtan és a szókészlet elkülönítése tulajdonképpen magából a családfamodellből adódik [...]”. Sajnos Fehér nem nevezi meg, mi is lenne a családfamodellnek az az alapelve, melyből bármi is következne a szókincs és a nyelvtan kapcsolatára vonatkozóan. Ellenben ha csak futó pillantást vetünk a történeti összehasonlító nyelvészet módszertanára, akkor is abba a közhelyes megállapításba ütközünk, hogy a nyelvek rokonsági viszonyait elsősorban az alapszókinsben megfigyelhető szabályos hangmegfelelésre támaszkodva állapítjuk meg. Kiegészítésként ugyan szerepet játszhatnak nyelvtani elemek (toldalékok) is, de mivel ezek készlete eleve szűk, ezek alapján már szabályos hangmegfeleléseket sem tudunk megállapítani. Azt pedig az ismeretterjesztő jellegű szakirodalom is hangsúlyozza, hogy pusztán szerkezeti azonosságok alapján még csak fel sem vethetjük a

nyelvrokonság kérdését. Ezek után azt állítani, hogy a történeti összehasonlító nyelvészet csak a nyelvtant veszi figyelembe, míg a szókészletet ignorálja, többre utal, mint egyszerű tájékoztatlanságra. (Arról nem is szólva, hogy a fenti idézet bizonyos kifejezései értelmezhetetlenek: mik azok a „történeti sajtáságcsoportok”, és mit jelent az, hogy ezeket az összehasonlító iskola képviselői „eredetinek ismerik el”? Vagy mitől lesznek „klasszikusak” egyes nyelvcsaládok – illetve melyek nem azok?)

Azt, hogy „A finnugor gyökér megkülönböztetett figyelemnek örvend, és mindent maga alá rendel, a magyar nyelv más nyelvekből származó elemei pedig – mint olyan zavaró tényezők, amelyek csorbát ejthetnek a rendszer különben olyan szép egyértelműségén – valahogy úgy tűnnek fel, mint amelyek netalán veszélyeztethetnék nyelvünk tiszta finnugorságát és a finnugor nyelvtudomány végső győzelmét” (Szilágyi N. 1999, 359, idézi Fehér 2011, 113), megint csak a finnugrisztika története cáfolja. Elég csak Fokos-Fuchs finnugor és török mondattani egyezéseket feltáró munkáira, Rédei Károlynak az óegyházi szláv által az ózürjénre gyakorolt hatásával foglalkozó munkáira vagy Bereczki Gábor volgai areális kutatásaira utalnunk – és ekkor még a magyar finnugrisztikán belül maradtunk.

Ideje tisztáznunk, mit is értünk a finnugrisztikában, illetve a történeti nyelvtudományban azon, hogy egy

nyelv(család) csak egyetlen nyelvre vezethető vissza. Ez a kontinuitás fogalmával ragadható meg leginkább. Közismert tény, hogy bizonyos nyelvek erős hatást gyakorolnak más nyelvekre, mint például a normann (francia) gyakorolt az angolra. Az angolban a mai napig megfigyelhető az erős francia hatás – miért nem tekintjük a mai angolt mégsem germán–újlatin keveréknyelvnek? Azért, mert bármekkora hatás is érte bármikor az angolt, az angolul beszélő egymást követő generációk nyelve között továbbra is nagyfokú volt a kölcsönös érthetőség. Ezzel szemben sosem volt olyan, hogy egy franciául beszélő generáció tökéletesen megértette volna magát a következő angolul beszélő generációval (legalábbis úgy, hogy mindkettő a saját nyelvét használta – a valóságban nyilván nagyfokú volt a kétnyelvűség, és sokak esetében az sem volt egyértelmű, melyik a „saját” nyelvük). Elvben persze feltételezhetjük, hogy egy nyelv – adott esetben a francia – hatása addig erősödhet, míg végül a megértés foka a két irányban egyforma lesz, ez azonban a gyakorlatban szinte sosem következik be, valószínűleg azért, mert amikor egy nyelv már ennyire erősen hathatna egy másikra, akkor a nyelvhasználók inkább a nyelvváltás mellett döntenek. A ritka kivételeket az jelenti, amikor a nyelvhasználók már a nyelvváltás folyamatában vannak, amikor az új nyelv dominanciája hirtelen megszűnik: ekkor jönnek létre a fent már említett keveréknyelvek. Mivel azonban sem a keveréknyelvek, sem a kreolok és pidzsinek nem

folyamatos folytatói a kiinduló nyelveiknek (azaz a generációk nyelvváltozata között nincs meg a nagyfokú kölcsönös érthetőség), ezeket nem soroljuk be a nyelvcsaládokba.

Éppen a kontinuitás kérdése miatt értelmezhetetlen, amit Szilágyi N. (1999, 352) ír: „*Ha az a bizonyos embercsoport tiszta egyedül volna a világon, és úgy kezdene csoportokra oszlani, majd az újabb csoportok további csoportokra, hogy közben egyiknek sem volna alkalmja *semmilyen* más csoporttal találkozni és tartós kapcsolatokat kialakítani (sem rokonnal, sem nem rokonnal), akkor a végeredményként kialakuló nyelvek származását bizonyára baj nélkül le lehetne írni a CSALÁDFA metafora által sugallt módon is*” (kiemelés az eredetiben; egyetértőleg idézi Fehér 2011, 111). A nyelvrokonság szempontjából ugyanis mindegy, hogy az alapnyelv felbomlása után az egyes leánynyelvekre, illetve ágakra milyen vagy hány nyelv, illetve mekkora hatást gyakorol (nem beszélve az olyan bonyoldalmakról, mikor két különböző leánynyelvre ugyanaz a nyelv vagy szintén rokon nyelvek hatnak). Természetesen nem azért, mert a leánynyelvek történetében érdektelen vagy akármilyen értelemben „másodlagos” az „idegen” hatás, hanem azért, mert a kutatás célja éppen az, hogy megállapítsuk, milyen állapotokon keresztül ment át a nyelv, és elkülönítsük a korábbi nyelvállapotból származó elemeket, szerkezeteket az újonnan megjelentektől (vö. Bynon 1997, 67).

A családfa alternatívái.

A családfát mint a nyelvek viszonyainak ábrázolását a történeti összehasonlító nyelvészetben, illetve a finnugrisztikán belül is többen érezték elégtelennek, igyekeztek megreformálni.

Voltak, akik a családfa ábrájába több információt is bele szerettek volna illeszteni. Gyakran feltüntetik például az egyes alapnyelvek felbomlásának feltételezett időpontját. A családfát sokszor igyekeznek úgy megrajzolni, hogy a végpontjai, az egyes nyelvek földrajzi elhelyezkedésük szerint jelenjenek meg. (Elég itt utalni azokra a finnugor családfákra, melyeken az ugor ág két folytatása, a magyar és az obi-ugor két oldalról kerüli meg a finn-permi ágat.) Hasonló próbálkozás, amikor a beszélők számát próbálják a fa „lombjainak” vagy „leveleinek” nagyságával érzékelteni. Ezek teljesen nyelvészetben kívüli szempontok. De említhetjük például Hajdú Péter egyik családfáját (Hajdú–Domokos 1987, 313.), melyen megpróbálja berajzolni az egyes uráli nyelvek szétválás utáni érintkezését is. Ez azonban nem pontosítja, hanem inkább csak zavarossá teszi a képet, különösen azért, mert a párhuzamok kialakulásáért nem csupán az egymás közötti érintkezések, hanem az azonos nem uráli nyelvekkel, ill. nyelvcsaládokkal (azok ágaival) stb. való érintkezések is felelősek. Így például több uráli nyelvre különböző időben hatottak török, germán, szláv stb. nyelvek, számtalan párhuzamot hozva létre.

(A családfa-ábrázolások megújítási kísérleteiről részletesebben l. Fejes 2004, 60–62.)

A gyakran a családfamodell konkurenseként emlegetett hullámmodell valójában nem áll szemben a családfamodelllel, a két modell egészen mást ábrázol. Míg a családfamodell egy nyelv, az alapnyelv több nyelvre bomlásának a folyamatát ábrázolja, addig a hullámmodell tárgya nem a nyelv, hanem az egyes nyelvi jelenség, mely akár nyelvhatárokon, nyelvcsaládok határain is átléphet, vagy egy-egy nyelvet is átszelhet (nyelvjárási izoglosszát alkotva). A hullámmodell ábrázolása lényegében nem is más, mint izoglossza meghúzása a térképen: a hullámokat vagy a jelenség időbeli terjedése mutathatja (ugyanaz az izoglossza különböző időkben), vagy egy-egy jelenséghez köthető, de legalábbis azonos területről kiinduló változások különböző izoglosszáinak ábrázolása.

Ha a nyelvek közötti viszonyok feltárását kíséreljük meg ezzel a módszerrel (l. Szij 1990, 66–70), semmivel sem kapunk pontosabb képet, mint a családfával. (Ráadásul ezek az ábrák teljesen figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a hullámok átterjedhetnek más nyelvcsaládok tagjaira, sőt, kiindulhatnak azokból is – a családfamodellben ez lényegtelen, ellenben a hullámmodellnek éppen ez áll a központjában.) Az izoglosszákat berajzolhatjuk ugyan, de az ezek által jelölt változások lehetnek párhuzamos fejlődés ered-

ményei is – ebben az esetben nem a valós „hullámokat” ábrázoljuk. Az izoglosszákat magunk válogatjuk, tehát ha a történeti viszonyokat szeretnénk ábrázolni, akkor azokat választjuk ki, amelyeket a legrégebbieknek gondoljuk. Ugyanakkor válogathatjuk az izoglosszákat úgy is, hogy a nyelvek közötti hasonlóságokat mutassák – szintén ízlés szerint válogatva. Az ilyesfajta ábrázolás esetében tehát az sem biztos, hogy pontosan mit is ábrázolunk. Persze kétségtelenül vannak az izoglosszás ábrázolásnak előnyei is: ha eredetileg egy dialektuskontinuum alakult ki, és egyes ágak bizonyos tulajdonságokat megosztanak. Ilyenkor nem csak arról van szó, hogy egyes ágak közelebb állnak egymáshoz, mint másokhoz, hanem arról is, hogy egyes ágak egy másikhoz és egy harmadikhoz különböző vonásokban állhatnak közel, míg ez a kettő sokkal távolabb állhat egymástól – még akkor is, ha elválásuk nagyjából egy időben történt. Ez az izoglosszás ábrázolásban mutatható meg, a családfásban nem.

Szilágyi N. a feje tetejére is állítja a családfát, amikor a gyökérmetaforáról beszél. Míg a családfa több nyelv viszonyáról beszél, addig a gyökérmetafora azt mutatja, hogy egy-egy nyelv elemei honnan származnak. Ezt a nyelv *származáselméletének* nevezi, szembeállítva a nyelv *rokonságával*. Így ír: „A származáselméletet ezzel szemben mindig *egy-egy* nyelv származása érdekli, összes gyökerével együtt. Természetesen nemcsak a mai

nyelveknek van sok gyökere, hanem így volt ez már azokkal a régi (alap)nyelvekkel is, amelyekből a mai nyelvek kiágaztak.” Hangsúlyozza, hogy „a metaforák harcának nincs értelme. Nem alárendelő viszony van köztük (olyan értelemben, hogy az egyik jobb, tudományosabb, értékesebb, mint a másik), hanem mellérendelő. Kiegészítik egymást, pótolják egymás gyarlóságait: amit az egyik eltakar előlünk, a másik éppen azt mutatja meg a legszebben.” (Meg kell jegyeznünk, hogy bár ezt a szemléletet nem szokás származáselméletnek nevezni, és nem használatos a gyökérmetafora sem, egy-egy nyelv rövid jellemzésében mindig alapvető a nyelvcsaládba sorolása mellett azon nyelvek megnevezése, melyek a legerősebben hatottak rá. Ebből a szempontból tehát Szilágyi N. sem mond újat.)

Vele szemben a két elképzelést szembeállítja Fehér, ráadásul a gyökérmetaforát kifejezetten a nyelvrokonság kérdésére kívánja alkalmazni: „az látszik célra vezetőnek, ha a nyelvrokonság kérdésének tárgyalásakor [...] nem azt a schleicheri tételt tekintjük természetesnek, hogy a nyelvek egy-egy ős leágazásai, hanem azt hogy bennük többféle előzmény eltérő erősségű szálai futnak egybe” (2011, 119). Lényegében a gyökérmetaforával azonos a folyómodell, melyet Pisanitól idéz, ám Szilágyi N.-nel szemben mindenféle fenntartás nélkül (2012, 87.).

A gyökér, illetve a folyó metaforájától mind a ketten megpróbálnak továbblépni egy olyan metafora felé, mely egyszerre képes ábrázolni a nyelvek közötti mindenféle viszonyt. Szilágyi N. azonban egy ilyen modellt már értelmetlenül bonyolultnak talál: „Ha tehát valami olyasmit szeretnénk, ami egyesítse mindazt, amit e két metafora csak külön-külön tud láthatóvá tenni, akkor az előző két ábrát egymásra kell rajzolnunk [...] Itt azonban bajban vagyunk. Az egyik bajunk az, hogy ez nem hasonlít semmire az égvilágon [...] Mivel semmire sem hasonlít, nem találunk rá egy olyan metaforát, ami megkönnyíthetné a róla való beszédet és az eszerint való látást. A másik pedig az, hogy csak a legvastagabb gyökeret ábrázolja ágnak is egyben, holott valójában mindegyik gyökér egyszersmind ága is egy-egy másik fának. [...] Sok fát kellene tehát rajzolni, és azokat összekötni vastagabb, vékonyabb vagy csak alig látható ágakkal/gyökerekkel. Arra pedig nemhogy nevet nem találnánk (hacsak struktúrának el nem neveznénk, mert annak mindent el lehet), hanem olyan áttekinthetetlen is lenne, hogy éppen a láttatásra nem lenne jó, amire pedig kellene.” Hozzátehetjük: egy ilyen modell nem csupán a grafikus ábrázolás számára lenne kihívás, de fogalmilag is nehéz, ha nem lehetetlen lenne a benne levő viszonyokról beszélni.

Fehér, aki egyébként minden kritika nélkül idézi Szilágyi N. (a családfát bíráló) gondolatmenetét, ezen a ponton figyelmen kívül hagyja Szilágyi N. fenntartásait,

és háló(zat)modellről beszél, anélkül, hogy bemutatná, hogyan képzelné el ennek ábrázolását, vagy mik lennének ebben az alapvető terminusok. Példaként mindössze annyit árul el, hogyan képzelné el a magyar leírását: „a magyar esetében például a nyelvstruktúra szerves komponenseiként számol egy igen markáns ótörök szállal is, egy ennél kevésbé meghatározó, de azért jelentős szláv kapcsolattal, kisebb mértékben pedig a német, latin és minden más érintkező nyelv rendszertani hatásaival” (2012, 95). A modell forradalmiságát erősen megkérdőjelezi, hogy lényegében ugyanazt mondja fel, mint amit egy magyar nyelvtörténetből ma kiolvashatunk. Az pedig, hogy a leírásban a családfamodellről elválaszthatatlan *szláv* terminust használja, erősen megkérdőjelezi, hogy az általa elképzelt modell valóban felválthatja a családfa-modellt.

Fehér modellelképzésével azonban további problémák is vannak. Nem világos ugyanis, hogy mik lennének a háló csomópontjai, illetve élei. A családfa csomópontjaival kapcsolatban az a legtöbbször emlegetett probléma, hogy számos izoglossza nem esik egybe a nyelveket elválasztó izoglosszákkal. A finnségi nyelvek például nem oszthatóak egyértelműen ágakra, a földrajzilag egymáshoz közelebb eső nyelveket, nyelvjárásokat számos vonás kapcsolja össze. Így például a délnyugati finn nyelvjárások az északkeleti észt nyelvjárásokhoz, a keleti finn nyelvjárások a karjalaihoz

állnak közelebb – és talán közelebb állnak ezekhez, mint egymáshoz. Miközben a családfa szerint a hanti és a manysi később vált szét egymástól, a '3' jelentésű számnévben csak a magyarban és a manysiban váltotta fel az **l*-t *r*, ami a magyar és a manysi közös fejlődését mutatja (melyből a hanti kimaradt). Ezeket az ellentmondásokat csak akkor lehetne felbontani, ha a hálóban a csomópontok nem egy-egy nyelvet, nem is egy-egy nyelvjárást, hanem egy-egy ideolektust képviselnének – sőt, többnyelvű egyénekhez több ideolektus is tartozna. Ez azonban kezelhetetlen méretű modellt hozna létre, azaz maga a hálószerkezet nem orvosolja ezt a problémát.

Ami az éleket illeti, Fehér hol azt sugallja, hogy ezek történeti kapcsolatokat jeleznének, hol azt, hogy hasonlóságot. A hálózatmodell kapcsán hol a (Wittgenstein-féle családi) hasonlóságról (2012, 90–91), hol a történeti kapcsolatokról (2012, 94–96) beszél. Márpedig el kéne dönteni, hogy a magyar *báz* szó alapján a magyart a *kota* 'sátor' szó miatt a finnel kötjük össze (történeti okokból, annak ellenére, hogy nem hasonlítanak), vagy a némettel, angollal stb. a *Haus*, *hause* stb. szavak miatt (a hasonlóság alapján, függetlenül attól, hogy ez a puszta véletlen műve). A történeti kapcsolat és a hasonlóság nem jár kéz a kézben egymással: amennyiben a kettőt összekapcsoljuk, azzal nem előrelépünk, hanem vissza a 19. század közepére.

Az elképzések valójában nem állnak olyan távol egymástól, mint tűnik. Szilágy N. például ezt írja a magyar nyelv különböző eredetű elemeiről: „Ezek mind, mind más-más gyökerei a mi nyelvünknek, de mindegyik az övé, még ha nem egyforma vastagok is. Van erős, vastag gyökere, meg vannak vékonyabbak. Legvastagabbnak a finnugor látszik, de a honfoglalás előtti török sem éppen hajszályökér” (1999, 356). Ha a Szilágyi N. által bonyolultsága miatt elvetett hálózatmodellt is ilyen különböző vastagságú élekkel képzeljük el, akkor az ábrát könnyen áttekinthetőbbé tehetjük azáltal, hogy csak a vastagabb éleket húzzuk meg. Ez az eljárás ismert lehet a térképészetből: a nagyobb léptékű térképeken csak a főbb útvonalakat tüntetik fel, a mellékútvonalakat, jelentéktelenebb utcácskákat nem. Ha a hálózatból eltüntetjük a vékonyabb éleket, akkor a kép áttekinthetőbbé válik: megkapjuk a családfákat. A családfa kritikusainak azt kellene megérteniük, hogy az, hogy a nem rokoni kapcsolatok a családfán nincsenek feltüntetve, nem jelenti azt, hogy az összehasonlító nyelvtörténészek szerint ezeknek nincs szerepük a nyelv történetében – ugyanúgy, ahogy a térképészek sem állítják, hogy a mellékutak nem léteznek, és azokon nem lehet eljutni meghatározott úticélokig.

Dogmatizmus vagy módszeresség?

Végül pedig még egy megjegyzés. Fehér a következőket írja: „Az olyan elméleteken túl [...] amelyek naivitásba

hajló kidolgozatlanságuk miatt nem vehető komolyan számításba, a finnugrisztikában nem is igazán fordul elő, hogy a nyelvek genetikus rendszerezését ne a családfaábrán [...] jelenítenék meg”. Mindezt Fehér egyfajta vádként fogalmazza meg, azt sugallva, hogy a finnugrisztika nem hajlandó túllépni a 19. század második felében kialakult modelljén.

Ám mi van, ha nem erről van szó, hanem egyszerűen arról, hogy az eddig felmerült adatok soha nem kényszerítették arra a finnugristákat, hogy ezeket az elméleti és módszertani alapelveket elvessék? Hogyan állítható, hogy a finnugrisztika teljes egésze elzárkózik az új modellektől, ha eddig nem bukkantak fel olyan új modellek, melyek jobban magyaráznák az összefüggéseket, mint a családfamodell? Vajon nem arról van-e szó, hogy a finnugristák nagyon is tisztában vannak a családfamodell gyengéivel, de úgy találják, hogy ez a modell még mindig sokkal jobban használható, mint bármelyik alternatívája.

Fehér ezt azzal tudná igazolni, ha olyan konkrét elemzési problémákat vetne fel, melyeket a családfamodellben nem, vagy csak igen nehézkesen lehetne kezelni, míg az általa ajánlott alternatív modell jobb elemzési lehetőség(ek)et kínálna. Erre azonban még olyan szinten sem tesz kísérletet, mint az általa kritizált, „naivításba hajló” szerzők (vagy Szilágyi N.).

Ennek híján pedig kritikáját nem egyszerűen komolyan venni nehéz, hanem bármit is kezdeni vele.

Hivatkozott irodalom

Bynon, Theodora, 1997: *Történeti nyelvészet*. Osiris, Budapest.

Dixon, Robert Malcolm Ward, 1997: *The Rise and Fall of Languages*. Cambridge University Press

Fehér Krisztina, 2011: A családfamodell és következményei. *Magyar Nyelvjárások*, XLIX, 105–128.

Fehér Krisztina, 2012: Az affinitástól a hálózatokig, avagy a nyelvek filogenezeise. *Magyar Nyelvjárások*, I, 77–105.

Fejes László, 2004: Nyelvcsaládfeldolgozás. In: *Permiek, finneek, magyarok. Írások Szűj Enikő 60. születésnapjára*. Uralisztikai tanulmányok 14. Budapest. 57–65.

Fejes László, 2012a: A magyar nyelv előtörténete – Pusztay János szerint. Rénhírek, 2012. november 14. <http://www.nyest.hu/renhirek/a-magyar-nyelv-elotortenete-pusztay-janos-szerint>

Fejes László, 2012b: Érvek és tények – Pusztay János feltételezései. Rénhírek, 2012. november 15. <http://www.nyest.hu/renhirek/ervek-es-tenyek-pusztay-janos-feltetelezesei>

Hajdú Péter – Domokos Péter, 1987: *Uralische Sprachen und Literaturen*. Teil I., Bp., Akadémiai

Lakó György, 1980: *Budenz József*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pusztay János 2011: *Gyökereink. A magyar nyelv előtörténete. Milyen áfium ellen kell orvosság?* Budapest

Szűj Enikő, 1990: *Finnugor hol-mi*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Szilágyi N. Sándor, 1999: A szent mókus, avagy a módszer buktatói. In: Posgai Péter szerk. *Tűzcsiboló*. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére. Budapest, Táton, 345–365.

(2005, Joskar-Ola)